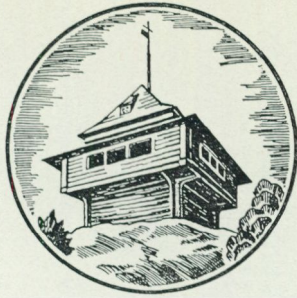


FATABUREN 1970



fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970



FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

»Dantes Inferno, taget på skämt»

Om den moderna varmbadanstaltens framväxt

Offentliga badhus, skrev Carl Curman, bör inte förläggas till avlägsna gränder eller mörka bakgårdar, dit den smutsige skyggt smyger sig en aftonstund, »rädd att bli ertappad i så olofligt ärende». Nej, de skall i stället aktas som hälsans tempel, försedda med en gyllene inskrift, »Åt renheten och helsan», över sina portar. Därinne väntar Asklepios älsklingdotter Hygiea, »biträdd af värdiga och kunniga tjenare», redo att i ljusa och angenäma lokaler bjuda vederkvickelse och pånyttfödelse åt alla, fattiga och rika. Där om någonstans kan individen få känna sig fri, lycklig och endast som människa, efter att ha avlagt »sina paltor eller sitt bjefs». Vilken skrud »är väl praktfullare än en frisk, ren och rosig hud»...? En sådan skulle vara ett privilegium inte bara för de s. k. lyckligt lottade, utan för var och en.

Curman skrev detta 1891, och för att inte behöva riskera att bli beskylld för överdrift rekommenderade han läsaren att göra besök på en av Stockholms större badstugor en lördagskväll, »denna stora allmänna lögardag för nordbon». Läsaren skulle då själv, med egna ögon, bli övertygad om välsignelsen av ett verkligt folkbad.

Året dessförinnan hade Claes Lundin redan följt rådet. I »Nya Stockholm» förekommer en drastisk skild-

ring från den billiga ångbadsavdelningen i den nyuppförda badanstalten vid Stureplan, numera kallad Sturebadet. Vill man betrakta ett egendomligt folkliv i naturtillståndet, skrev Lundin, skulle man en lördagsafton bege sig till tredje klassens bastu, »där ett, man vore frestad att säga oöfverskådligt antal nakna kroppar under skämt och höga rop vältra sig omkring hvarandra. Det är som om man vore vittne till en scen ur Dantes 'Inferno', taget på skämt. Somliga lördagsaftnar bada där öfver fyra hundra personer. Ordningen är ej lätt att upprätthålla, men bibehålles dock mycket lugnt af en enda polis-konstapel, hvilken i full uniform upp-enbarar sig bland de hundratals nakna kropparna och i det tillståndet får sig ett grundligt fyratimmars svettbad.»

Vid denna tid hade stockholmarna haft tillgång till moderna varmbadanstalter i mer än två årtionden. Men före 1868, då Malmtorgsbadet – också kallat »Stora badhuset» – öppnades, hade förhållandena på detta område varit primitiva. Visserligen existerade det ett antal varmbadinrättningar för allmänt bruk, men deras kapacitet var liten. Vid 1800-talets början tycks det, enligt läkaren Anders G. Wide, bara ha funnits ett »imbad», dvs. en bastu av finländsk

Bo Grandien:
Dantes inferno,
taget på
skämt

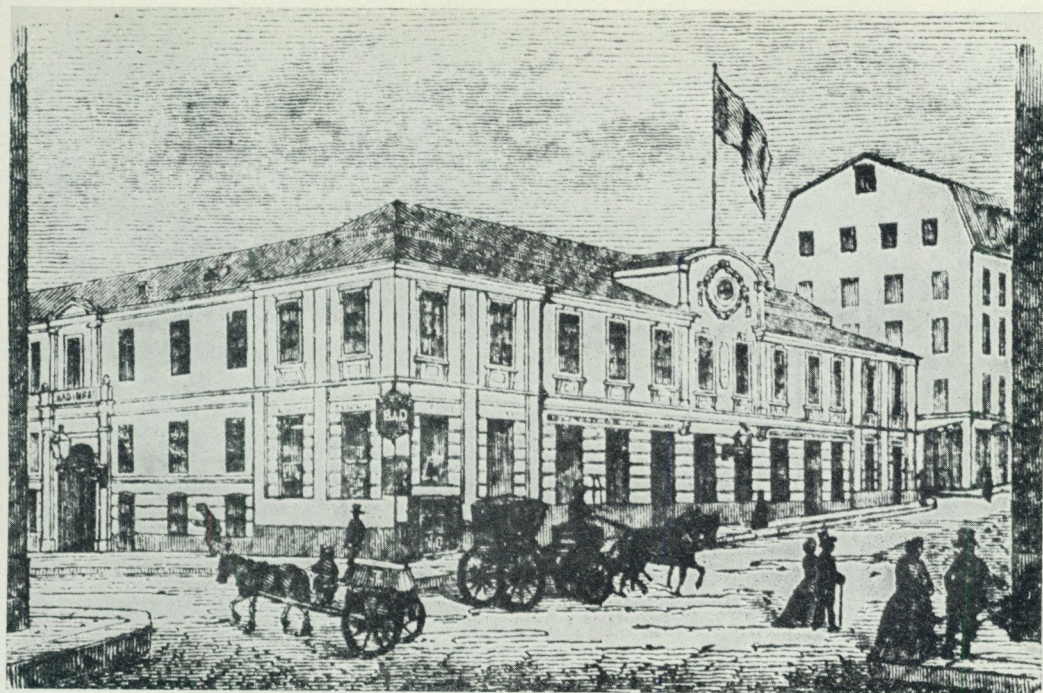
typ, vid Stora Glasbruksgatan på Söder samt »två badkar som vid gamla Norrbro tillhandahölls av en änkefru». Vid helger uppstod ibland en sådan rusning till dessa kar att »man ej hann byta vatten mellan de badande». På 1830-talet tillkom hattmakaråldermannen C. J. Lorentz badinrättning, också vid gamla Norrbro. Den beskrivs som någorlunda välutrustad och försedd med bl. a. ångbad och myrbad; med tiden kunde den dock långt ifrån motsvara det stigande behovet. Anläggningen var inrymd, berättar Gurli Linder, i »ett grått och skärt hus i gotisk stil». Dessutom etablerades varmbadanstalter vid Nybrogatan och Vattugatan. Om den som låg vid Vattugatan uppger både Curman och Lundin att det smutsiga vattnet från Klara sjö emellanåt trängde in genom pannmuren och släckte elden under kittlarna. Uppgiften bör dock tagas – med hänsyn till att Curman var part i målet – cum grano salis.

Att dessa förhållanden inte var tillfredsställande ur hygienisk synpunkt framstod så småningom klart. Under ett av sina sammanträden 1861 beslöt Svenska Läkaresällskapet att tillstålla överståthållaren en skrivelse angående »lämpligheten och behovet af en för- enad bad- och tvättanstalts inrättande» på Helgeandsholmen. Men därav blev ingenting. Sex år senare gjordes en ny framstöt. Det var med. lic. Carl Curman, som vid Läkaresällskapets sammankomst den 26 februari 1867 presenterade ett förslag till anläggande av en större varmbadanstalt i huvudstaden och anhöll om sällskapets utlåtande. Förslaget vann gillande och fick varma lovord, ehuru inte utan

gnissel. Samtidigt hade inbjudan sänts ut till aktieteckning i Stockholms badhusaktiebolag, som bildats för att bygga och driva den planerade anstalten. I inbjudan hette det bl. a. att bad inte skulle betraktas som en sorglig nödvändighet utan som en kär plikt. De befintliga baden karakteriserades som »ett hjälpligt afklädningsrum och ett kar med varmt vatten, hvars temperatur oftast avprovades med badmadamens armbåge».

Utom Curman stod som undertecknare dr Gustaf Zander, som redan då hade startat ett gymnastikinstitut, konduktören (arkitekten) Hjalmar Lindahl, vilken blev bolagets förste kamrerare, och byggmästaren J. Ahlström. Avsikten var att Frimurarebarnhusets ledigblivna fastighet vid Malmorgsgatan mellan Brunkebergstorg och Gustav Adolfs torg skulle inköpas och byggas om till badanstalt. Avtal träffades också om köp för 200 000 kr, tydligen med förmedlande hjälp av prins Oscar. Men aktieteckningen gick trögt, och man tvingades tillgripa nödlösningen med arbetsaktier, dvs. leverantörer fick teckna aktier som betalades genom arbeten och leveranser åt bolaget. Enskilda personer sköt också till medel, och på våren tillsattes den konstituerande styrelsen med grosshandlare Gustaf Fries, konsul A. W. Frestadius, Curmans gamle vän instrumentmakare Albert Stille och Curman själv som ledamöter – den senare också verkställande direktör.

Trots motigheterna kunde Malmorgsbadet öppnas redan våren därpå. Fastigheten var en tvåvåningsbyggnad som bildade fyrkant med fasader åt Malmorgsgatan, Nya Kungsholms-

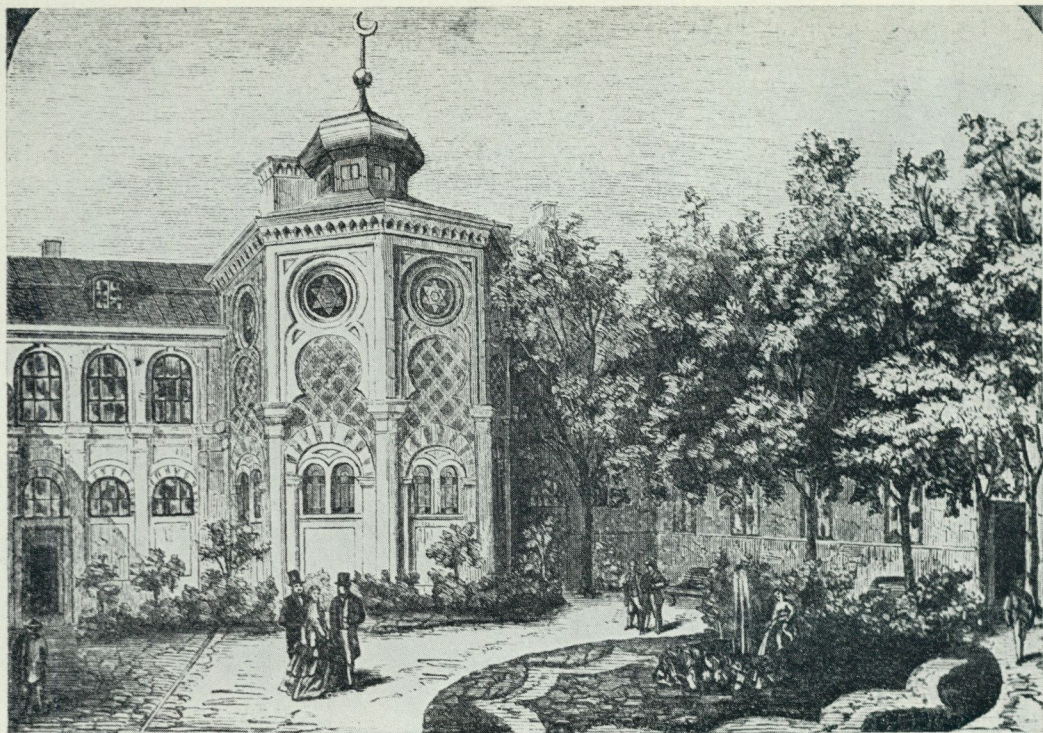


1. Det berömda Malm Morgensbadet vid Malm Morgensgatan. Exteriören från den tid byggnaden tjänat som frimurarnas barnhem behölls nägorlunda väl, men senare tillbyggdes huset med en våning. Negativ i Stockholms Stadsmuseum.

brogatan (nuvarande Jakobsgatan) och Karduansmakaregatan – samma tomt där postkontoret Malm Morgensgatan 3 numera ligger. Badlokalerna förlades till de flyglar som vette mot Nya Kungsholmsbro- och Karduansmakaregatorna, medan längan mot Malm Morgens torget delades upp i lägenheter som hyrdes ut. I en av dessa inrymdes Gustaf Zanders mediko-mekaniska gymnastikinstitut. Fyrkanten omslöt en solig gård med stora träd, buskar och en springbrunn. Badanstalten hade tre stora avdelningar: karbad, bastubad och »turkiskt-romerskt» bad med torr hetluft, massage och allehanda luxuösa anordningar. Det senare var inrymt i en moskéliknande tillbyggnad på gårdens ena sida. Också medicinska bad tillhandahölls.

Anläggningen blev mycket snart en

stor framgång. 1:a klass karbad kostade 1: 25 kr, 2:a klass 50 à 75 öre, 3:e klass 30 à 40 öre. Det turkiska badet var dyrast, 1: 75, medan 3:e klass bastu på onsdagar och lördagar endast kostade 25 öre. Till de olika formerna av svettbad hörde duschar och mindre bassänger. I anläggningen ingick också ett badkafé med ingång genom en glasveranda på gården. Detta var det enda näringsställe i Stockholm som fick hålla öppet under gudstjänsttid om söndagarna, vilket bidrog till dess popularitet. Badet självt höll öppet dagligen från kl 7 till 23, med undantag endast för juldagen och midsommardagen. Redan efter några år blev det tydligt att kapaciteten inte räckte till. 1873–74 byggdes anläggningen på med en våning längs hela fyrkanten, och även



2. Det turkisk-romerska badet i Malmtorgsbadet var inrymt i en moskélíknande byggnad på gården. Lägg märke till de många österländskt inspirerade arkitekturdetaljerna. En liggande månskära högst uppe på kupolen kröner den curmanska skapelsern. Negativ i Stockholms Stadsmuseum.

utrymmena mot Malmtorgsgatan togs i bruk. Avdelningarna för kvinnor utökades.

Stockholmarna hade, huvudsakligen genom Curmans entusiastiska arbete, fått en varmbadanläggning, till vilken det inte fanns motsvarighet i Norden; den skulle emellertid snart bli mönsterbildande. Men innan skildringen fortsättes är det skäl att se tillbaka och försöka klarlägga, vilka djupare motiv som låg bakom framväxten av de stora moderna badhusen i städerna.

Två huvudlinjer kan urskiljas. Dels var det de socialhygieniska kraven som drev på, dels tillmättes badet kurativa verkningar. Vad det förstnämnda beträffar kom impulserna liksom

så många andra i den vägen från England. Koleraepidemierna, som fr. o. m. 1830-talet hade dragit fram i täta vågor, hade visat att farsotens härjningar stod i bestämd proportion till befolkningens levnadsförhållanden; de flesta offren skördades i de orenligaste, fattigaste och mest trångbodda kvarteren. Visserligen var man ingalunda på det klara med problemet om smittans natur, och därom skulle många och bittra strider utkämpas, men sambandet mellan hög dödlighet i farsoter och smutsig, miserabel miljö gick ändå så tydligt i dagen, att man på ansvarigt håll förstod att en förändring var nödvändig, om inte för annat så för att rädda sitt eget liv. Uppenbarligen var det i Liverpool

Bo Grandien:
Dantes inferno,
taget på
skämt

som de första krafttagen för att befordra renligheten hos de sämst lottade folkgrupperna togs. Primärt gällde omsorgen tvätten. En större bykkittel placerades i en byggnad, dit traktens kvinnor kunde bege sig med sin smutskyk och få tillgång till såväl varmt vatten som lämpliga kärl; nyttan av detta förstås bäst mot bakgrunden av att det ännu inte fanns vattenledningar i städerna. Samtidigt uppkom tanken att förena tvättandet med möjlighet till tvagning av dem som skulle bära de rengjorda persedlarna; därför anslöts några badkar till tvätterierna. Den första offentliga bad- och tvättanstalten av detta slag i Liverpool öppnades 1842. Den hade åtta badkar och 21 tvättställ jämte en stor mängd av tvättbaljor uppställda i rader bredvid varandra. Succén var stor. Redan första året noterades 10 500 bad och 11 550 omgångar byk. Det dröjde inte länge förrän två nya, mycket större bad- och tvättinrättningar öppnades i staden.

Exemplet vann efterföljd i andra industristäder, däribland London. 1845 öppnades på privat initiativ en liknande kombinerad inrättning vid Glasshouse Yard i de eländiga kvarteren kring London Docks. Året därpå följde ytterligare en vid George Street, Euston Square. Den innehöll 30 badkar för män, tio för kvinnor, nio ångbadsceller, två simbassänger och 60 tvättställ med tillhörande tvättkärl, torkmaskin, torkkammare och apparat för strykning och mangling. I slutet av 1851 hade en halv miljon bad tagits där, och antalet bykar överskred betydligt miljonen. Samma år som detta bad anlades, således 1846, hade parlamentet utfärdat en lagbe-

stämmelse som stadgade, att offentliga bad- och tvättanstalter skulle inrättas och drivas på kommunens bekostnad överallt där sådana beslutades med två tredjedelars röstmajoritet. Denna bestämmelse kallades Sir Henry Duffield's Act.

Från England spred sig idén till kontinenten. I Frankrike beslöt regeringen 1851 att bevilja lån på 600 000 francs till kommuner som önskade inrätta bad- och tvättanstalter enligt engelskt mönster. Detta föranledde stadsmyndigheterna i Paris att godkänna en plan, enligt vilken elva sådana skulle anläggas med hjälp av ett lån på två miljoner francs. Magistraterna i andra franska städer följde efter, ehuru resultatet lät vänta på sig. Även den belgiska regeringen fattade ett liknande beslut, och badanstalter öppnades bl. a. i Bryssel och Antwerpen. Hamburg och Berlin erhöll 1855 genom ett privat bolag var sitt stora folkbadhus i förening med tvättanstalt på engelskt sätt. Det skulle emellertid visa sig att kombinerade bad- och tvättanstalter inte blev lika populära i Tyskland och på kontinenten i övrigt som i England.

Vid sidan av dessa anläggningar direkt avsedda för arbetarklassen hade också andra badinrättningar uppstått. Ett sådant var Vauxhall-badet i Paris, öppnat omkring 1840. Det var med sin luxuösa inredning byggt för en mera burgen publik. Till det slaget hörde också de efter gudinnan Diana uppkallade, 1842 öppnade baden i Wien och Milano och det senare tillkomna Sophien-Bad i Wien. Wiens Diana-bad hade ursprungligen anlagts 1804 men byggdes om och förstörades 1842. Det hade formen av en stor

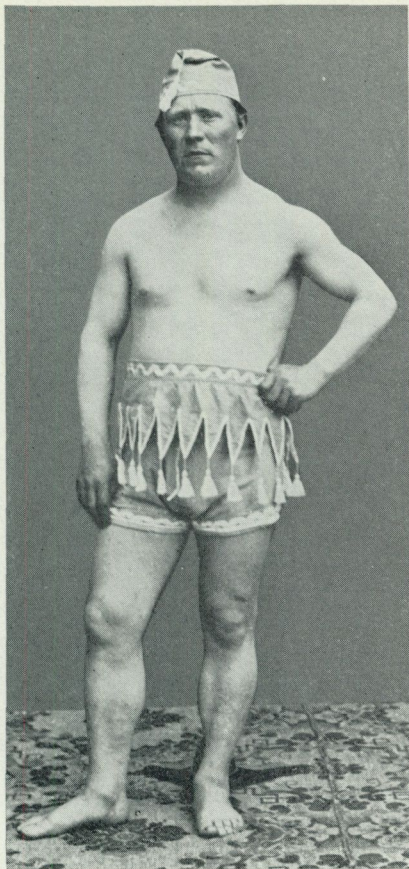
täckt simhall, och en liknande karaktär hade det milanesiska badet, ehuru bassängen där – 100 meter lång – var öppen. Till England spred sig uppslaget att bygga stora simhallar först på 1870-talet. Samma decennium växte en annan badvariant – av exklusivt slag – fram i England. Det var det s. k. klubbbadet, som utom simhall, varmluftsbad och dylika anordningar hade klubblokaler med biljard, rökrum, bibliotek, restaurang.

Uppfattningen av badets kurativa verkan hade en gammal tradition, och denna tilltro växte sig starkare under den renässans som badkurer av olika slag upplevde under 1800-talets början och mitt. Badet betraktades därvid som ett läkemedel med bestämda effekter på vissa specificerade sjukdomar. Kallvattenskurer var mest anlitade, men också hett vatten förekom i terapin, framför allt med tillsatser av kemiska eller naturliga produkter. Hett saltvatten begagnades ofta, och bubblande svavelkällor uppsöktes i stor utsträckning av syfilispatienter — särskilt Aachen var populärt. Kontinenten uppvisade en provkarta över badanstalter med de mest skiftande behandlingsmetoder. Curman gjorde upprepade studieresor bland dessa, och eftersom hans hälsa under senare ungdoms- och tidigare mannaår i hög grad vacklade kunde han också för egen del söka uttröna vad kurerna gick för. I allmänhet mynnade hans erfarenheter ut i en skeptisk inställning, men inte så långt att han ifrågasatte de medicinska badens existensberättigande. De varmbadanstalter han skapade i Stockholm kunde också ge stor service när det gällde sådana specialiteter, vilket är tidstypiskt. Där fanns

t. o. m. bad, genom vilka elektrisk ström leddes. I sammanhanget bör noteras att balneologi (läran om bad som behandlingsmetod mot sjukdomar) aktades som en seriös medicinsk lärogren. Wiennuniversitetets medicinska fakultet hade professorer i balneologi och hydroterapi — man kan nämna ett ryktbart namn som Wilhelm Winternitz — och Curman var docent i balneologi vid Karolinska institutet i Stockholm 1880–98. Denna docentur drogs in först 1919.

En tredje omständighet fick betydelse för de moderna varmbadhusens tillkomst. Det var Krimkriget, i vars spår följde en ökad kännedom om de antika badformer, vilka efter romarikets upplösning och fall hade levt vidare i Konstantinopel. Soldaterna hade lärt sig att uppskatta såväl det mohammedanska hetlufts- och massagebadet som den enklare ryska bastun. Därmed var marken förberedd för ett återupplivande av det romerska badsättet i Europa, av naturliga skäl först i England. Särskild betydelse har tillmätts en engelsk turist, David Urquhart, vars skildringar av det orientaliska badets fördelar inspirerade en irländsk läkare vid namn Barther att 1856 anlägga det första romerska badet i ny gestalt; det byggdes i anslutning till kallvattenkuranstalten St. Auns Hill vid Cork på Irland. På mycket kort tid spred sig dylika bad i Irland och England, särskilt i fabriksstäderna. De kännetecknades av torrt varmluftsbad i förening med frottering och knådning (shampooing), tvagningar och dusch i olika temperaturer. På grund av att de närmast kom från Irland kallades de omväxlande »romersk-iriska» och

Bo Grandien:
Dantes inferno,
taget på
skämt



3. I Stockholms StadsMuseums arkiv finns ett foto av en stockholmsk simlärare eller badmästare vid namn Blomberg. Han är iförd något som kanske var ett slags tjänstemundering.

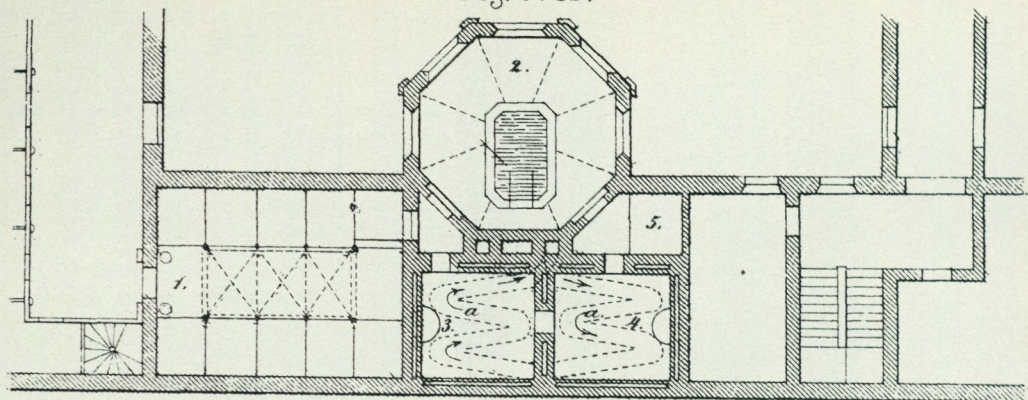
»turkisk-iriska» bad. Det ståtligaste exemplet i England blev det stora turkiska bad vid Jermyn Street, St James i London, som öppnades 1863 och fick namnet Hammâm. Detta var helt upplagt efter det orientaliska svettbadets principer, och även arkitekturen var präglad av österländsk anda. Det mest spektakulära rummet hade formen av ett grekiskt kors, vars mitt var täckt av en kupol; i denna kupolsal stod massagebänkar av marmor. Det sparsamma dagsljuset strömmade in genom stjärnformiga fönsteröppningar. 1876 fick Paris en liknan-

de anläggning i Le Hammân vid Boulevard Haussmann; hammâm är det turkiska namnet på badformen i fråga.

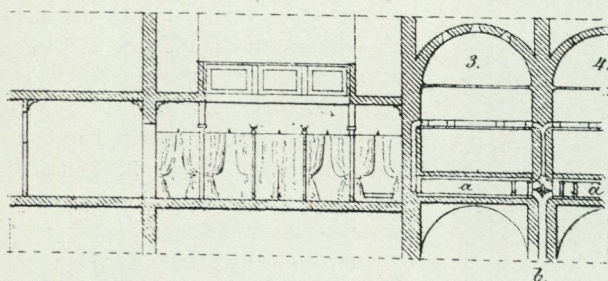
Även på kontinenten vann dessa »Römisch-Irische Bäder» insteg. En dr Luther inrättade redan 1860 ett sådant på sin egendom Nudersdorff nära Wittenberg i Tyskland och byggde en kuranstalt i anslutning därtill. Denna kuranstalt med sitt orientaliska bad studerades, enligt Lundin, på ort och ställe av Curman.

Med sin skapelse Malmtorgsbadet förenade Carl Curman de olika strävanden som här har nämnts. Läkarsällskapet hade i sin framstöt 1861 talat om behovet av en »förenad bad- och tvättanstalt»; vad som åsyftades var sålunda den engelska folkbadstypen. Men Curmans förslag gick längre och hade en annan karaktär. Den folkhygieniska grundtanken stod kvar och tog sig uttryck i anläggandet av de stora tredjeklassavdelningarna med låga biljettpriiser, men idén om en offentlig tvättstuga hade slopats. Endast en mindre tvättinrättning, där särskild personal skötte tvätten, hörde till etablissemang. De medicinska behoven var väl tillgodosedda. Slutligen hade en del av anläggningen utformats enligt den högmoderna turkisk-romerska badprincipen; den »badmoské», som reste sig på Malmtorgsbadets gård, hade påtagliga likheter med den stora förebilden vid Jermyn Street i London, för att inte tala om de orientaliska originalen själva. De konstantinopolitanska baden bestod vanligen av en serie fyrkantiga rum bärande kupoler på pendentiv och enligt romersk ordning innehållande tepidarium, caldarium, la-

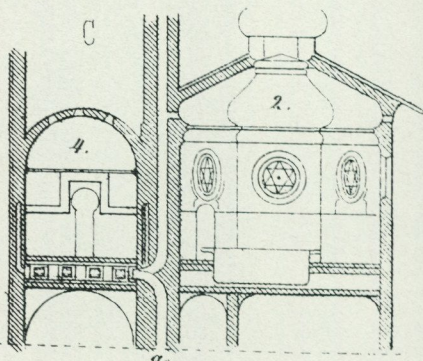
Fig. 9. A.



B



C



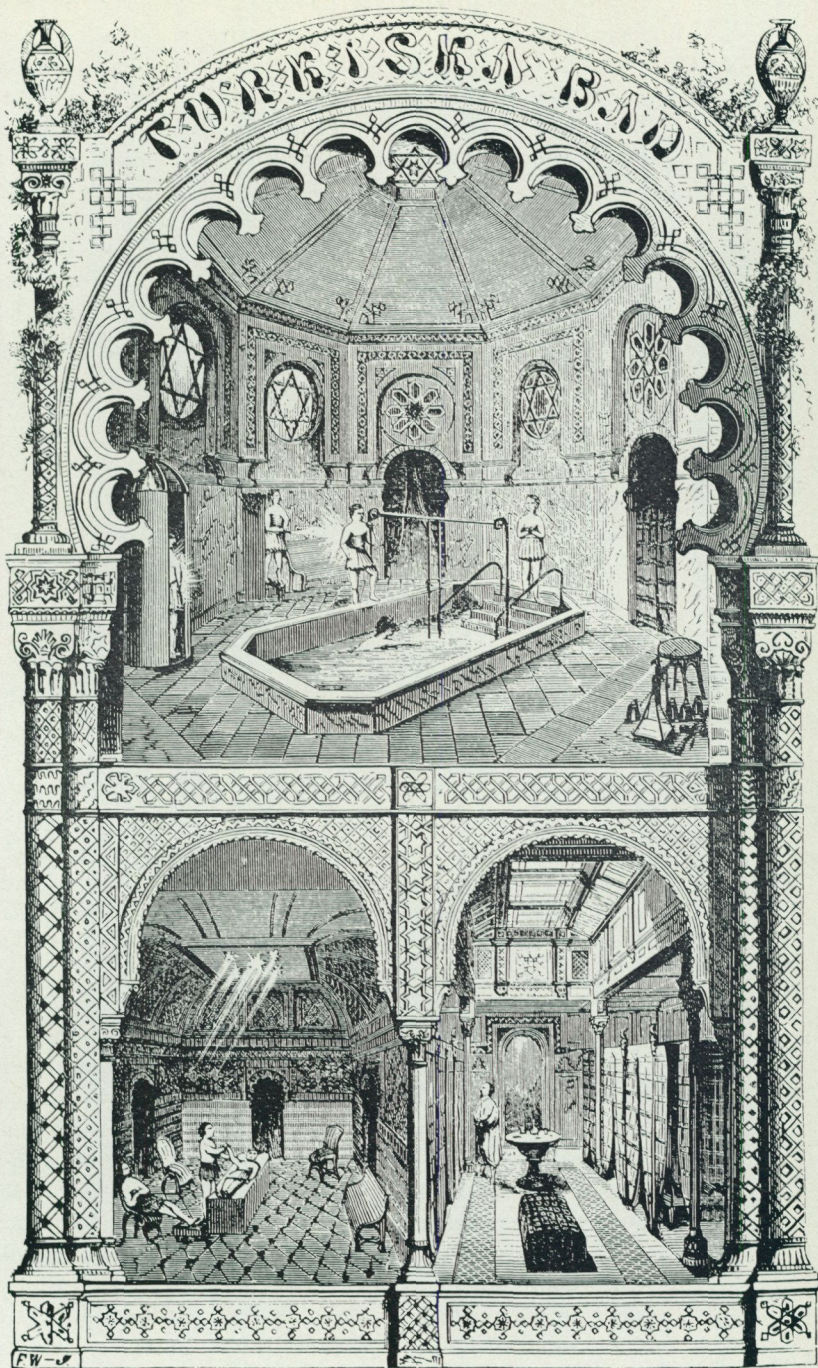
4. Plan och genom-
snitt av Turkiska
badet vid Malm-
torgsgatan
1. avklädningsrum,
2. avkylningsrum
och duschrum,
3. tepidarium,
4. caldarium,
5. tvånings- och
tvåningsrum
(lavacrum). Ur
Carl Curman, Om
romerska bad och
finska badstugor.

vacrum och frigidarium; Malmtors-
badets »turk» innehöll fyra stora rum,
varav tre välvda, samtliga uppvärmda
och ventilerade genom system av mu-
rade kanaler för het och varm luft.
Där fanns spoliatorium (avklädnings-
rum), duschrum, tepidarium (med
måttlig värme), caldarium (det hetaste
rummet) och lavacrum (tvånings- och
tvåningsrummet). Karakteristiskt och
à la mode var kupolrummet med ått-
kantig bassäng i mitten och rundfön-
ster med inskrivna pentagram i kupo-
lens trumma. Massagerummet hade
små stjärnfönster i taket, och hela in-
redningen gick i luxuös orientalisk
stil. Här hade, som synes, badet för-

vandlats från en »sorglig nödvändig-
het» till en kär plikt.

Nödvändigheten av läkarnas socia-
la ansvarstagande torde ha inskräpts
hos Curman under studieåren vid Kar-
olinska institutet 1856–60, där An-
ders Retzius var en av de framståen-
de lärarna och för övrigt den som
ägnade Curman en särskild uppmärk-
samhet. Retzius hade länge arbetat
för den allmänna sundhetens och hy-
gienens befordran. Han hade med
skärpa påtalat den fattiga stockholms-
befolkningens svåra bostadsförhållan-
den och i olika sammanhang propa-
gerat för införande av vattenledningar
(sådana började anläggas 1861). Att

Bo Grandien:
Dantes inferno,
taget på
skämt



5. Turkiska badet
vid Malmtorgs-
gatan, såsom det
framträder på för-
sättsbladet till
skriften *Om roma-
erska bad och
jinska badstugor*
av Carl Curman.
Överst avkyl-
nings- och dusch-
rummet med sin
i golvet nedsänkta
bassäng, nedan t. v.
massagerummet
(lavacrum) och
t. h. korridoren
utanför avkläd-
ningshytterna.

Curman kände detta sociala ansvar har framgått. Men det måste ånyo betonas att han med sina anläggningar syftade längre än till själva rengöringen. Uppfattningen av badet som kurativ angelägenhet var vägledande för hela hans verksamhet. Han sade sig icke tillhöra dem som mätte höjden på ett folks kultur allt efter antalet förbrukade tvålar. Tvål och vatten var visserligen i och för sig bra men inte tillräckligt. Endast varmluftsbadet – svettbadet, bastun – kunde vara människokroppen till verklig nytta. Till grund för denna åsikt låg följande teori om vad han kallade den oundvikliga striden om kroppens värmekonomi.

Kroppen är ständigt utsatt för att berövas eller tillföras värme och strävar därför efter att behålla värmebalansen. Huden med sina sensibla nervorgan utgör det instrument som sköter denna balansering, och nervpapillerna är de vaksamma utposter som vid fara reglerar försvaret genom »cirkulations-, respirations- och nutritionsapparaterna». Det gäller således att inte förstöra utan att öva upp hudytans känselorgan. Annars blir det stopp i förbindelsen mellan den yttre retningen och de inre reglerande nervcentra. Då förslappas kapillärerna, hjärtverksamheten påskyndas, andningen blir hastig och flämtande, muskulaturen slapp och överksam. Kraften att stå emot vädrets och klimatets växlingar går förlorad. Ett regelbundet bastubadande håller däremot huden vid friskt liv och åstadkommer dess porers naturliga upprepning. Särskilt under de kalla och ombytliga årstiderna behöver kroppen badets hjälp för att stär-

ka hudnerverna till kraftigare motstånd och anpassningsförmåga. Därigenom motverkas också det förslappande inflytandet av »varma täta kläder och instängda bostäder, serdeles som huden då mest smutsas genom ansamladt fett och afstöta hudfjäll». Den trångbudda och olämpligt klädda arbetarbefolkningen, som var mest utsatt för klimatets växlingar, behövde mer än andra bastubadet för att hårdna ut i kampen.

Curman kunde bli nästan lyrisk, när han beskrev förloppet. Huden »andas och känner, den aflägsnar ämnen ur vår kropp och upptager andra utifrån, den befriar oss från öfverflödigt värme men hushållar ock och värmeutgifterna, den signalerar analkande fara till högre ort, men afböjer den ock automatiskt, den smyckar och fröjdar oss, men afspeglar ock vårt lufs historia i omutlig skrift och är källan till stora lidanden. Hämmas den i sin lufsverksamhet är det ute med oss.» Å andra sidan var han fullt på det klara med att huden också var ett känsligt sinnesorgan, som genom badet lätt kunde förledas till »vällustig verksamhet». I kärva ordalag kunde han därför påminna om de offentliga badanstalternas allvarliga och ansvarsfulla uppgift: att missbruka det förtroende som var nödvändigt tilläts ej, »hvarken i ett eller annat afseende».

Mot bakgrunden av Curmans uppfattning är det förklarligt att han kände en viss besvikelse över att Malm-torgsbadets romersk-turkiska avdelning inte blev fullt så uppskattad som han räknat med. Det var i stället karbadet som övervägde under de första decennierna, vilket dock är naturligt,



6. Det ursprungliga utseendet på Sturebadets s. k. aula, där kunderna satt och väntade på sin tur, rökande cigarrer eller läsande tidningar. Numera står en biljettkiosk mitt i denna hall, som får sitt ljus genom ett glastak. — Carl Curman var en vän av atrium-idén. Foto i Stockholms Stads-museum.

eftersom badkar ännu i ringa utsträckning fanns i hemmen.

Trots tillbyggnaden 1873–74 med en våning visade det sig att Malm-torgsbadet ändå inte räckte till för att motsvara efterfrågan. Vid 80-talets ingång hade maximal belastning nåtts, och en särskild komplikation låg i att folk endast badade efter mid-dagen, vilken på den tiden brukade ätas mellan kl. 14 och 15.30. Rus-ningstiden på badhuset inträffade därför på eftermiddagen och kvällen. Morgonpubliken var synnerligen få-talig och bestod dels av hotellgäster (bad fanns inte i hotellen), dels av resande som anlänt till Stockholm med nattåg och behövde friska upp sig. Stockholms badhusbolag ansåg då

tiden vara mogen för byggande av en filial till Malm-torgsbadet. En tomt vid Stureplanen i det nya uppväxande Östermalm inköptes 1882, och i no- vember 1885 öppnades den nya bad- anstalten; den hade kostat över en halv miljon och därtill kom inventa- rier för nära 60 000 kr. Anläggningen finns fortfarande på plats, under namnet Sturebadet, och övergick från att vara filial till att bli huvudanstalt, då badhusbolaget 1917 lade ned Malm-torgsbadet och sålde tomten.

Om redan Malm-torgsbadet fram- kallat beundran genom sina stora mått och sin dekor, blev detta i ännu större utsträckning fallet med filialen vid Stureplan. Den blev Curmans magnum opus, och till stor del var den ett resultat av hans egen plane- ring jämte 18 års erfarenhet från Malm-torgsgatan. Tre arkitekter bi- trädde honom, nämligen Magnus Isæus, Carl Sandahl och Petter Georg Sundius. De förstnämnda utformade fasaden och den ståtliga, flera vå- ningar höga och med ett glastak för- sedda vänthallen, »aulan». Fasaden hade på Curmans uppslag fått låna sin form av Palazzo Vendramin Ca- lergi i Venedig; det var hans sätt att bemöta byggnadsnämndens krav på att huset, med hänsyn till den övriga magnifikt planerade bebyggelsen, inte till det yttre skulle få avslöja sig som badanstalt. Sundius – som samarbetat med Curman vid uppbyggandet av Lysekils havsbadanstalt – hjälpte till med den inre utformningen.

Curman noterade stolt främlingars betyg att Sturebadet kunde mäta sig med de bästa anläggningar av detta slag på kontinenten. Själv estetiskt mycket medveten – han hade som



7. Sturebadets magnifika simhall — en treskeppig anläggning med läktare och ett jugendinspirerat fajansaltare i fonden — ser i dag likadan ut som då den byggdes 1902. Foto Lennart af Petersens.

ung utbildad sig vid Målarakademin parallellt med de medicinska studierna och var nu professor i plastisk anatomi vid Konstakademin — hade han lagt särskild vikt vid den konstnärliga utsmyckningen. Men det var Grekland och Rom — ej längre det moriska österlandet — som fick bidra med sin formskatt, vilket var fullt

konsekvent, eftersom Curman i den nya anläggningen inte ville upprepa det turkiska torra hetluftsbadet från Malmstorgsbadet. Däremot genomfördes det populärare fuktvarma bastubadet (våtbastun) i alla klasser; dock erhöll första klassens luxuöst inredda varmluftsbad en kombination av det torra luftbadet och ångbadet. Till 1:a

Bo Grandien:
Dantes inferno,
taget på
skämt

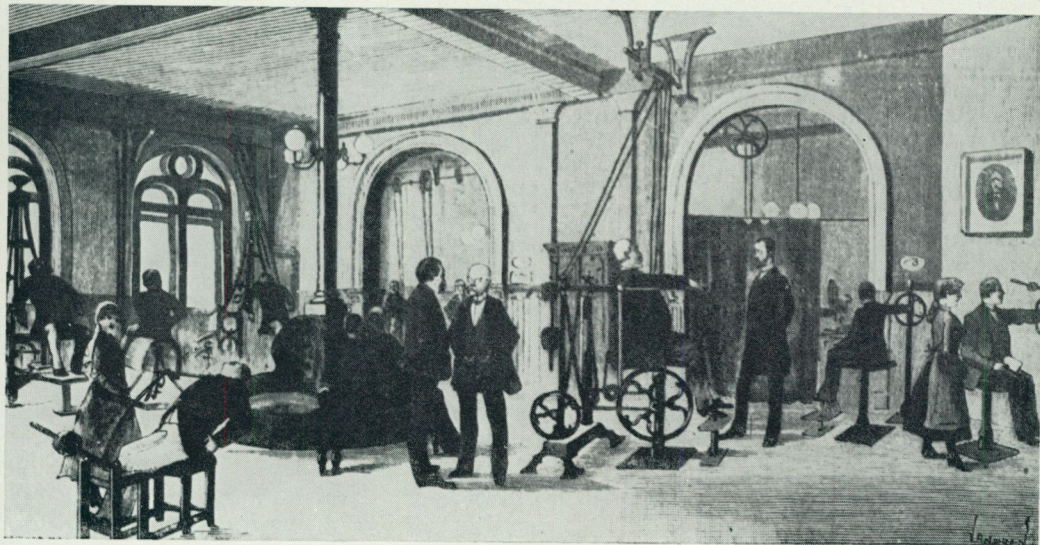
och 2:a klassens varmlufts- och duschbad hörde 40 avklädningshytter, vilka liksom i moderanstalten hade konstruerats med den utrymmessparande ångbåtshytten som förebild. 3:e klassens bastu, »folkbadet», hade 175 avklädningsplatser. I karbadsavdelningen fanns det 63 hytter med 43 badkar. Den sammanlagda kapaciteten var 200 à 300 bad i timmen eller 1 600 på en dag.

Bland finesserna var en egen brunn på tomten. Det var praktiskt med tanke på vattenåtgången, som Curman beräknade till 110 milj. liter per år, med andra ord »mer än hvad man tänker sig». I medeltal beräknades 500 liter per bad och närmare 1 000 liter för de stora karbaden med riklig dusch. Brunnen var, enligt Staffan Tjerneld, i bruk ända till 1950-talet. Även Malmtorgsbadet hade haft en egen brunn, anlagd 1875, som gav 60 000 liter »kristallklaraste vatten» i timmen. – Simbassänger anlades på ett senare stadium. Malmtorgsbadet

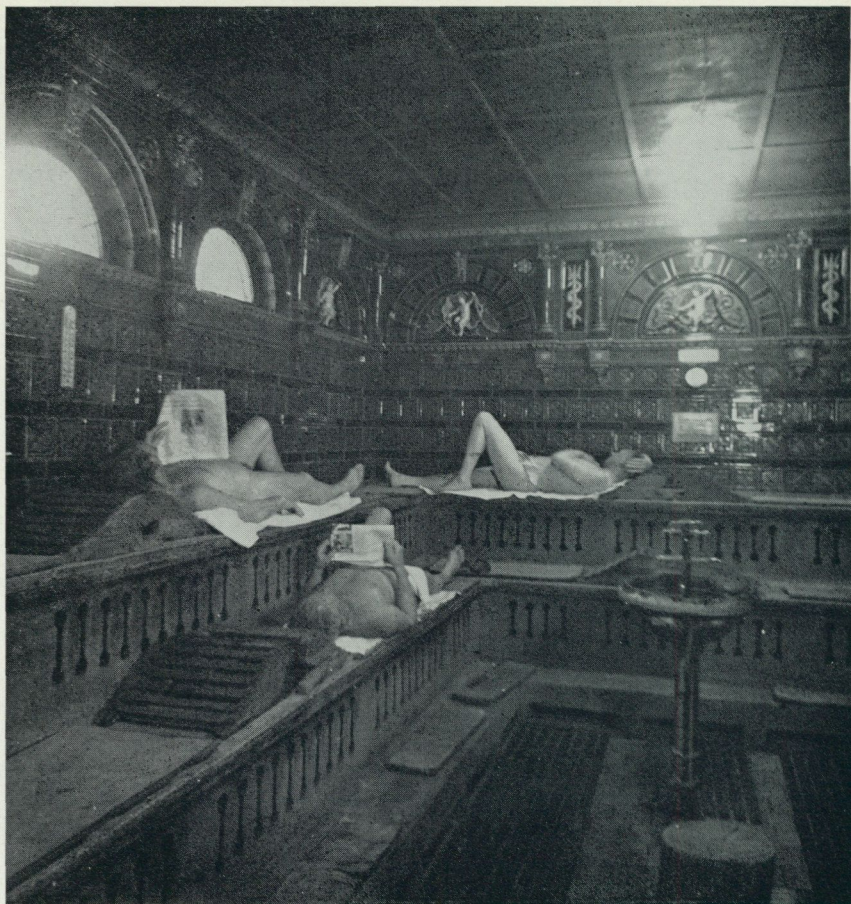
erhöll sin först 1897, mätande 10×6 meter, medan Sturebadets byggdes 1902 i samband med en stor utvidgning av hela anstalten. Sturebadets simhall placerades i mitten av en två våningar hög, under glastak uppförd treskeppig hall och har måtten 7½×14 meter.

Även det Zanderska mediko-mekaniska gymnastikinstitutet hade blivit trångbott i Malmtorgsbadet och behövde flytta. Nya eleganta lokaler ställdes till förfogande i filialanstalten och öppnades 1885 med badläkaren Alfred Levertin som föreståndare. Institutet tycks ha gjort skäl för det namn som folkhumorn gav det, »gubbkvarnen». Där satt fullt påklädda herrar fastbundna i de sinnrikaste motionsmaskiner, som bultade och klämde, vred och vände, slet, drog och tumlade om med sina offer. Det fanns 52 dylika apparater, alla drivna av ångkraft utväxlad med hjälp av remmar och hjul. Strindberg tycks ha tagit djupa intryck av den

8. På »maskiner liknande tortyrinstrument», för att låna August Strindbergs formulering, malträderades patienterna i det mekanisk-gymnastiska institutet, inrymt i Sturebadets lokaler. Ur Ny illustrerad tidning 1890. Negativ i Stockholms Stadsmuseum.



Bo Grandien:
Dantes inferno,
taget på
skämt



9. Tidningsläsning i den luxuösa 1:a klass »herrturken» i Södermalms badinrättning. Belgisk marmor prydde väggarna. Anläggningen stängdes 1944. Foto i Stockholms Stadsmuseum.

syn som detta institut erbjöd. I beskrivningen till en av scenerna från Skamsund i »Ett Drömspel» finns följande reminiscens: nedanför de avsveddade bergklackarna vid karantänstationen ses till höger »en öppen mekanisk sjukgymnastik, där människor gymnastiseras på maskiner liknande tortyrinstrument».

De Curmanska badföretagen i Stockholm har tagits som åskådnings-exempel i denna framställning av varmbadhusens framväxt i Sverige. Det har kanske givit någon snedbe-

lastning – Göteborg bör sålunda hedras för Renströmska badanstalten, vilken uppfördes 1876 och återuppbyggdes efter branden 1903 – men det har varit praktiskt, eftersom de Curmanska företagen var pionjärverk och resultatet av ett målmedvetet balneologiskt program. De blev också, som tidigare nämnts, i stor utsträckning mönsterbildande. Detta gäller t. ex. de större badanstalter som uppfördes i Norrköping, Jönköping, Örebro, Halmstad; Curman var personligen beredd att bistå med råd och dåd.

Vad Stockholm beträffar må påpekas att även andra större varmbadanstalter än de som Curman var engagerad i efter hand uppfördes. Den största var Centralbadet, denna stora ljusa anläggning i blommande jugendstil, kalkylerad för 400 000 bad om året och försedd med en simbassäng om 230 kvadratmeter, väldiga fönster mot solsidan och trädgårdar såväl inom- som utomhus. Den skapades av arkitekten Wilhelm Klemming och var en utveckling av det äldre Klara-badet. Centralbadet öppnades 1904. Redan 1906 följde det stora Mälarbadet vid Norr Mälarstrand efter. Det senare drabbades dock av de stora svårigheter som uppstod i samband med höjda bränslepriser vid världskrigets utbrott och måste i likhet med flera övriga anläggningar slå igen 1917.

En av de äldre var Södermalms badinrättning, öppnad 1877 och från början tänkt som en kombinerad bad- och tvättstuga. Det låg vid Badstugatan 4 nära Söder Mälarstrand och kompletterades med en jämförelsevis ståtlig förstaklassavdelning, där belgisk marmor pryddes väggarna i hetluftsbadet. Vägg i vägg med bassängerna fanns också ett ritualbad, där judisk publik brukade bada inför högtiderna. Först badade herrarna, sedan damerna. Ritualbadet företogs i en liten bassäng som hade en lucka i väggen. Genom denna lät man vatten forsa in från de stora bassängerna, vilket skulle ge intryck av att det var Jordans vatten som kom rinnande. Även brudbad förekom där, enligt Stadsmuseets anteckningar så sent som 1944, samma år anläggningen stängdes och revs.

Litteratur:

- Bergmark, Matts*, Bad och bot, 2:a utök. uppl., Sthlm 1964.
- Curman, Carl*, Om bad och badning. Anvisningar och råd med särskildt afseende på Stockholms Badhus-Aktiebolags varmbadanstalter Sturegatan 4 och Malmtorgsgatan 3, Sthlm 1891.
- Curman, Carl*, Om bad. Om romerska bad och finska badstugor, Sthlm 1908.
- Genzmer, Felix*, Bade- und Schwimmanstalten, zweite Aufl., Leipzig 1921.
- Lennmalm, F.*, Svenska Läkaresällskaps historia 1808–1908, Sthlm 1908.
- Lesky, Erna*, Die Wiener Medizinische Schule im 19:en Jahrhundert, Wien 1960.
- Linder, Gurli*, Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 90-talen, Sthlm 1918.
- Shryock, Richard Harrison*, The development of modern medicine, Philadelphia 1936.
- Stockholm 1897*, del 1, Sthlm 1897.
- Tjerneld, John*, Några blad ur Malm-torgsbadets ekonomiska historia. Utredning föranstaltad av Stockholms badhus aktiebolag, Sthlm 1927.
- Tjerneld, Staffan*, Hundra år i badet. Stockholms Badhus AB Sturebadet 1867–1967, Sthlm 1967.
- Wide, Anders G.*, Carl Peter Curman. Minnesteckning. Hygiea, nov. 1913, Sthlm 1913.

Dessutom föreligger två otryckta studier över Curman av förf.: Carl Curmans ungdom, anteckningar kring en balneolog samt Carl Curman och det fornordiska, Uppsala universitet 1968.

SUMMARY

Dante's Inferno as a joke

The first large and modern public baths in Stockholm opened in 1868. The establishment was built by a private company initiated by the physician, Carl Curman M.D. It was divided into three large sections, for hot baths in tubs, for steam-baths and for the "Turkish-Roman" bath with hot dry air, massage and all sorts of luxurious arrangements. Housed in a pavillion surmounted by an orient-inspired cupola, this latter section was intended for the better-class public. There was also a large third-class steam-bath intended for people of small means. This steam-bath had reduced rates on Wednesday and Saturday evenings.

The establishment, called the Large Bath-House or the Malm Morg-Baths (after the street), was a pioneer institution not only in Stockholm but in the whole of Scandinavia. Earlier the possibilities of getting a hot bath with service had been very small.

Two main considerations lay behind the establishing of these public baths. One was the aim to better the hygienic standard of the people, the other the conception of baths as a medical cure.

Regarding social medicine the impulses mainly came from England. The cholera-epidemics which from the 1830's swept over Europe again and again had shown that it was the poorest population, living in over-crowded quarters in dirt and squalor that were most heavily exposed to the ravagings of the epidemic. The connection between uncleanness, and a high death-rate was obvious. Concern for the poor and considerations of public safety gave rise to the conviction that strong measures must be taken to better the hygienic standard. One manifestation was the communal public baths and laundries which from the 1840's were

built in the industrial towns, first in Liverpool and then in London. In 1846 an Act of Parliament was passed stating that public baths and laundries should be built and the expenses met by the municipalities, if decided by a majority of 2/3 (Sir Henry Dukenfield's Act).

A third motive should also be mentioned. Through the Crimean War soldiers and officers became acquainted with the Russian and Turkish hot air baths, which in their turn had originated from the Roman baths. Establishments of this kind was built first in Ireland and then in England after which they spread to the Continent. One of the more magnificent establishments was built in 1861 in Jermyn Street, St James in London.

Dr. Curman caught hold of these three main ideas creating the Malm Morg Baths. He especially stressed the curative effects of baths, and in particular the sweating-baths which he accredited with the power of training the skin's sensitive organs and thereby making the body more capable of resisting the changes of climate.

The establishment proved a great success, and in 1886 the company could open another large public baths in Stockholm, the Sture Baths which is still functioning. This was built in Östermalm, a new and fashionable part of the town, and therefore had to be hidden behind the front of a Venetian palace. The Sture Baths compared well with the best of the Continental establishments of this kind and contained six sections, from first-class Turkish to third-class steam-baths.

Curman's Baths became to a great extent normative for other baths established in Sweden, the result of a purposeful balneological programme. Dr. Curman himself held the Chair of Balneology at the Royal Caroline Institute, the medical school of Stockholm.